

С.М. СТОЙКО¹, Ю.Р. ШЕЛЯГ-СОСОНКО²

¹ Інститут екології Карпат НАН України
вул. Козельницька, 4, Львів, 790026, Україна

² Інститут ботаніки ім. М.Г. Холодного НАН України
вул. Терещенківська, 2, Київ, 01001, Україна

РАРИТЕТНИЙ ФІТОЦЕНОФОНД УКРАЇНИ ТА КОНЦЕПЦІЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЗЕЛЕНОЇ КНИГИ

Ключові слова: Зелена книга, збереження, синтаксо-ни, резерват, екологічні, функціональні, генетичні глобальні кризи, раритетні фітоценози, фітоценофонд, критерії, філоценогенез

Наприкінці минулого століття стало зрозумілим, що світова цивілізація вступила до нової фази розвитку, характерними рисами якої є глобальні зміни і природи, і її самої. Це твердження впливає як із сучасного стану навколишнього середовища (65 % екосистем перебувають на різному рівні деградації, а територія суші, що дорівнює площі Європи, трансформована у пустелю), так і зі стану населення планети, життєві умови переважної більшості якого порівняно з населенням розвинених країн продовжують погіршуватися. Внаслідок цього на початок XXI століття розрив у прибутках на душу населення між двома соціальними групами («золотим мільярдом» і 5,3 млрд третього світу) збільшився майже у 75 разів. Чистої питної води сьогодні не вистачає населенню 80 держав світу, її забруднення є причиною 50 % захворювань, зростають збитки від природних катастроф — лише у минулому десятиріччі вони становили 300 млрд дол. США, а кількість загиблих лише від цунамі у Південно-Східній Азії навесні 2005 р. перевищила 300 тис. осіб. Глобальних

© С.М. СТОЙКО,
Ю.Р. ШЕЛЯГ-СОСОНКО,
2005

масштабів набули і соціальні вади людської спільноти, зокрема торгівля зброєю, міжнародні конфлікти, інфляція, тероризм, наркоманія, маніпуляції людською свідомістю, проституція, шоу-бізнес тощо.

Зростаюче духовне спустошення населення світу є віддзеркаленням спустошення природи, насамперед її біорізноманітності, стан якої сьогодні вже досяг критичного рівня і не в змозі підтримувати динамічну рівновагу біосфери та її здатність до самовідновлення в необхідних межах. Отже, на сучасному рівні постіндустріального розвитку цивілізація фактично перейшла на принципово новий етап — глобальних екологічних та соціальних криз, астрономічні збитки від яких, при врахуванні повної вартості втрачених природних ресурсів, становитимуть не менше річної вартості світового ВП [3, 24—25, 26].

Як довів В.І. Вернадський [1], між організмом і середовищем існують дуже тісні зв'язки і взаємовплив через постійний обмін речовиною, енергією та інформацією. Це фундаментальне явище унікальності біологічної форми руху матерії, одним з проявів якої є функціонування біосфери. Розриваючи ці зв'язки, людина порушує закон єдності організму і середовища, що і стало причиною виникнення глобальних та соціальних екокриз. У цьому сторіччі їх налічується вже сім, а саме: потепління клімату, або парниковий ефект; спрацювання озонового шару (озонові дірки); кислотні дощі; забруднення ґрунтів і Світового океану важкими металами, пестицидами, нафтопродуктами, хімічними речовинами тощо; спустелювання; втрата біорізноманітності; відходи промисловості, сільського і комунального господарств. Головною причиною їх виникнення є практично глобальна втрата суспільством моральності. Першоосновою цього процесу є прагнення багатства, комфортності життя, статеві збочення, насамперед «золотим мільярдом» населення розвинених країн. До цього слід додати й етнічні конфлікти, наркоманію, торгівлю зброєю тощо.

На даному етапі цивілізації провідну роль у кругообігу енергії, речовини та інформації у біосфері відіграють ліси, що займають майже третину суші, але продукують у 2,5 рази більше біомаси, ніж усі інші типи рослинності, і в 1,5 рази більше, ніж Світовий океан. У них мешкають до 80 % неописаних тварин і понад 30 % рослин. Проте в останні два десятиріччя лише в тропіках щорічно вирубають 20—25 млн га лісів. З них 10 млн га не відновлюється [26].

Ситуація в Україні щодо стану природної біорізноманітності, її площі на душу населення, заповідних територій, розораності, кількості шкідливих викидів, забруднення атмосфери, ґрунтів та водойм і загалом антропогенного навантаження на довкілля є однією з найгірших у Європі. Тому для неї проблема екологічного стану, а, отже, збереження біорізноманітності — більш ніж актуальна [10, 22].

Це пояснюється, зокрема, і географічним положенням України в центрі Європи: на її території розташовані чотири геоботанічні області — Європейська широколистянолісова, Європейсько-Сибірська лісостепова, Європейсь-

ко-Азіатська степова та Присередземноморська. На заході знаходиться оригінальна у фітоценотичному плані Східнокарпатська гірська, а на півдні — Гірськокримська підпровінція, які відзначаються багатством флористичної та фітоценотичної різноманітності. Завдяки такому положенню гетерогенний за географічними і фітоценотичними рисами рослинний покрив має значення для збереження фітоценотичної різноманітності не лише в Україні, а й в усій Центральній та Східній Європі. Крім того, він виконує кліматорегулюючу, середовищевітру, ґрунто- і водо захисну, а тим більше економічну і соціальну, включаючи й етнічну, функції. Іншими словами, рослинний покрив суттєво впливає на всі сфери діяльності людини.

На жаль, у структурі природних ландшафтів України внаслідок різних форм антропогенного впливу за останні два—три століття відбулися істотні кількісні та якісні зміни, які негативно позначилися на стабільності і функціонуванні природних екосистем та агроекосистем. У степовій зоні природний рослинний покрив зараз займає близько 5 % території, лісостеповій — 10—15 %, широколистянолісовій — 25 %, у Гірському Криму — 25 %, а в Карпатах — майже 70 %. У середньовіччі лісові формації вкривали майже 40 % території України, а зараз її лісистість становить лише 15,6 %, тобто за цим показником вона належить до найменш лісистих країн Європи. Змінилася природна ценотична і вікова структура лісів, а також до 50 % збільшилася частка їх культур. Такі масштабні трансформації у природних ландшафтах стали однією з причин зміни клімату і зумовили появу ряду небезпечних екологічних процесів — пилових бур, вітрової та водної ерозії, вітровалів у хвойних монокультурах, снігових лавин і катастрофічних повеней у Карпатах тощо.

Порівняльні дослідження засвідчують, що чим масштабнішою є денатуралізація природних ландшафтів, тим вагомішими стають екологічні наслідки зміни фітоценотичних комплексів і тим гострішою — проблема збереження фітоценотичної різноманітності у різних природно-географічних зонах. Зростаючі темпи денатуралізації природних ландшафтів негативно позначилися не лише на збідненні видової, а й ще більшою мірою — фітоценотичної різноманітності. Тому, поруч зі збереженням фітогенофонду, сьогодні більш пріоритетною екологічною проблемою є збереження фітоценофонду як функціональної, передусім енергетичної, основи біосфери, яка за своєю сутністю є великою функціональною екосистемою. Тому вкрай необхідно змістити акценти зі збереження фітогенофонду на збереження фітоценофонду. Це впливає із сучасного стану біосфери, принциповою рисою якого є те, що її функціональний стан погіршується значно вищими темпами, ніж генетичний. Іншими словами, людина завдала і продовжує завдавати шкоди не стільки генетичним, скільки функціональним основам біосфери. Насіння будь-якого виду за відповідних умов зійде і відновить свій генофонд за сотні і тисячі кілометрів від материнської рослини, проте для відновлення безлічі кругообігів біосфери цього вкрай недостатньо. Попри це, поняття, що розглядаються, в загальних рисах є взаємопов'язаними. Зберігаючи фітоцено-

фонд, ми тим самим зберігаємо і фітогенофонд. Значно гірше виглядає зворотний варіант, бо навіть повне збереження всього рідкісного фітогенофонду з угрупованнями, в яких зростають види, ще далеко недостатнє для забезпечення сталої динамічної рівноваги біосфери. І сьогодні це вже стало аксіомою. Функціонально важливою складовою природних екосистем є також їх гетеротрофний блок — тваринний світ. Тому охорона раритетного фітоценофонду сприятиме підтриманню трофічних зв'язків та охороні раритетного зоогенофонду, що є призначенням Зеленої книги України, яка має загальнобіологічне значення. В методологічному відношенні її принциповою перевагою перед Червоною книгою України є системний підхід, а в практичному — збереження як генетичних, так і функціональних основ біосфери.

Історія написання «Зеленої книги»

До середини минулого століття у ботанічній та лісівничій літературі, яка стосується охорони природних екосистем, основна увага приділялася збереженню зникаючих видів рослин. Пізніше вчені-біологи почали висловлювати думку щодо необхідності збереження як флористичної, так і фітоценотичної різноманітності, тобто різноманітності флороценотичних комплексів. Необхідність розв'язання цієї проблеми у другій половині минулого століття обгрунтував Є.М. Лавренко [9], який уперше розробив наукові основи комплексної охорони ботанічних об'єктів колишнього СРСР. Згодом на необхідність охорони раритетних фітоценозів (РФ) звернули увагу Б.П. Колесников, А.М. Тянь-Шанська, С.М. Стойко та В.М. Тихомиров [8]. Ця думка поступово привертала увагу дедалі ширшого кола ботаніків. З метою її практичної реалізації у Москві у 1982 р. була проведена I Всесоюзна конференція з охорони рідкісних рослинних угруповань, на якій розглядалися і заходи щодо їх збереження [15].

Раритетність рослинних угруповань зумовлена рядом причин як природного (фітоісторичного, географічного, ценотичного, екологічного), так і антропогенного характеру. Тому, розуміючи важливість цієї проблеми для збереження ценотичної різноманітності фітостроми та підтримання в ній філоценогенетичного процесу, С.М. Стойко вмотивував необхідність розробки та видання «Зеленої книги СРСР», присвяченої раритетним синтаксонам різних рангів та екологічним засадам їх збереження [15, 16]. Ця ідея на Конференції отримала загальну підтримку, тому було схвалене рішення створити спеціальну комісію з її підготовки на чолі із А.М. Семеновою-Тянь-Шанською. Поступово ідея охорони РФ почала набувати популярності і вперше у світовій природоохоронній літературі була реалізована завдяки зусиллям українських ботаніків, які розробили теоретичні основи збереження РФ, обгрунтували показники їх виділення, запропонували структуру Зеленої книги України і видали її у 1987 р. [4]. До неї увійшло 127 раритетних лісових, чагарникових, чагарничкових, лучних, болотних і водних фітоценозів різного синтак-

сономічного рангу — від формації до асоціації загальною кількістю понад 630 асоціацій. Для кожного із синтаксонів наводяться: мотиви та категорія охорони, поширення, картосхема, екологічні умови, синтаксономічний склад, будова, видовий склад, флористичне ядро, фактори загроз та скорочення ареалу, заходи збереження, література. Монографія отримала різнобічне схвалення фахівців у галузі охорони природи, відомчих установ, громадських організацій тощо.

Відділ охорони природних екосистем Інституту екології Карпат НАН України у 1998 р. опублікував аналогічну монографію [19], в якій подано характеристику 233 рідкісних синтаксонів різного рангу західних областей України. Згодом Інститут ботаніки розпочав роботу над підготовкою і виданням більш обґрунтованого і детального варіанта Зеленої книги України, перший том якої — «Ліси» — вийшов друком у 2002 р. [5]. Він містить загальну характеристику лісів України, аналіз їх раритетного ценофонду, інтегральну созологічну оцінку лісоценофонду, його синфітосозологічну класифікацію та режими охорони [23]. Для кожного синтаксону наводяться: синфітосозологічний індекс, поширення в Україні та її картосхема, екологічні умови, фітоценотичне, фітосозологічне та ботаніко-географічне значення, ценотична будова, потенціал відновлення, режим охорони тощо.

Обґрунтовуючи необхідність створення національних Зелених книг, українські ботаніки виходили з ідей В.І. Вернадського [1] про біосферу як глобальну, цілісну, динамічну, саморегулюючу оболонку Землі, насичену життям, що постійно взаємодіє з літосферою, гідросферою та атмосферою, створюючи нескінченні кругообіги речовини, енергії та інформації. Принциповою сутністю біосфери є те, що її живі організми (жива речовина), постійно взаємодіючи з умовами існування (фізичним середовищем), утворюють нерозривну функціональну єдність [1]. Порушуючи її, суспільство і призвело, як уже підкреслювалося вище, до семи глобальних, за своєю сутністю функціональних, екокриз. Тому методологічно правильно розв'язати цю проблему можна лише спираючись на концепцію збереження функціональних, а не генетичних фітосистем, тобто на основі національних Зелених книг, а не рідкісних видів, занесених до Червоних списків або Червоних книг. Це не означає, що рідкісні види не потрібно охороняти. Вони, безперечно, мають певне значення для охорони генофонду, для біосфери, але не для підтримання її динамічної рівноваги. Тому ідея збереження червонокнижних видів виявилася малоплідною і не дістала подальшого розвитку. Вона швидко вичерпала себе і не призвела до помітного поліпшення екологічної ситуації у світі та збереження біорізноманітності.

Ідея збереження поряд з раритетними видами рослин раритетного фітоценофонду поступово набувала визнання і в ряді зарубіжних країн. Так, А. Медвецька-Карнась [28] обґрунтувала необхідність охорони наземних і водних екосистем на території Польщі. М. Ковач і Ш. Прістер [27] висловили думку щодо необхідності збереження в Угорщині не лише рідкісних видів

рослин, а й рослинних угруповань. І. Моравець [29] подав перелік рослинних угруповань, поширених у колишній Чеській Соціалістичній Республіці, які перебувають у загрозливому стані і потребують охорони. С. Гейни [2] умотивував необхідність охорони раритетних водних макрофітів та їх угруповань на території Чехії.

Попри все, ця ідея особливо актуальна для України, рослинний покрив якої зазнав істотних кількісних та якісних трансформацій, що спричинило збіднення фітоценофону та погіршення процесу філоценогенезу. Протягом останніх десятиліть цій проблемі присвячувалася серія публікацій [11, 13—18, 20, 21], в яких продовжувалося обговорення методичних засад та практичних заходів зі збереження РФ.

Критерії визначення РФ та екологічні засади його охорони

У ботанічній літературі поряд з терміном «фітоценофонд» широко вживається термін «фітоценофонд». В англійській літературі він відповідає терміну «phytocoenopool». Під фітоценофондом слід розуміти сукупність усіх синтаксонів певної території, які виникли упродовж геологічно тривалого філоценогенетичного процесу в різних природно-географічних зонах, представляють їх фітоценотичну різноманітність та забезпечують спонтанний розвиток фітоценотичних комплексів. Раритетність фітоценофону є складним фітоісторичним, фітогеографічним, екологічним і фітоценотичним явищем, зумовленим динамічним процесом філоценогенезу під дією природних, а з четвертинного періоду — й антропогенних факторів [11, 13—18, 20, 21]. Фітоценози, які стали рідкісними внаслідок впливу природних факторів — кліматичних, орографічних, геоморфологічних, тектонічних тощо, є **первинно раритетними**, а різних форм антропогенного впливу — **вторинно раритетними**. Тому виникає потреба у збереженні як перших, так і других.

З ХІХ століття в лісовому господарстві на досить значних площах почали створювати фітоценози із перспективних та цінних у господарському плані екзотів. Якщо вони є унікальними, мають експериментальне або модельне значення, то також підлягають охороні, як і ділянки лісу з багатим генофондом диких плодівих дерев.

При обґрунтуванні методичних засад охорони раритетного фітоценофону необхідно враховувати такі вимоги: 1) мотиви обґрунтування РФ, 2) критерії визначення їх у природі та 3) систему заходів для збереження РФ.

Основними мотивами збереження РФ є раритетні види рослин, передусім червонокнижні, які являють собою ценокомпоненти РФ, а також рідкісні види тварин, пов'язані з ними трофічно та екологічно (наприклад, *Nucifraga caryocatactes*, *Emys orbicularis*, *E. graeca* та ін.); вагоме наукове та практичне значення для окремих галузей народного господарства; підтримання спонтанного філоценогенезу фітостроми та рідкісні і типові синтаксони.

Враховуючи мультिवаріантність генезису РФ для забезпечення їх збереження, на практиці необхідно застосовувати такі критерії:

флоросозологічний — фітоценози, ценокомпонентами яких є види рослин, занесені до національної Червоної книги;

зоосозологічний — фітоценози, з якими трофічно пов'язані червонокнижні види хребетних і безхребетних тварин, наприклад *Emys orbicularis* та *Nucifraga caryocatactes*;

фітоісторичний — фітоценози, ценокомпонентами яких є раритетні реліктові види рослин;

фітогеографічний — фітоценози, де ценокомпоненти — раритетні ендемічні та пограничноареальні види, а також ті, що збереглися за межами зонально поширених формацій і як деривати, цікаві у хорологічному відношенні;

генетичний — фітоценози, ценокомпонентами яких є цінні для генетики і селекції гено- і фенотипи;

таксономічний — синтаксони, а також фітоценози, що відзначаються раритетним видовим складом;

господарський — вторинно раритетні лісові культури з участю аборигенних видів та екзотів, які за певними ознаками (висока продуктивність, стійкість проти фітопатогенів, забруднення тощо) мають модельне, експериментальне або практичне значення для створення високопродуктивних насаджень.

До системи заходів, яка б забезпечувала збереження локалітетів РФ, потрібно включати **превентивні** — **нормативно-правові і організаційні** та **безпосередні** — **проектні та біотехнічні**. У зв'язку з тим, що сьогодні у природоохоронному законодавстві немає правових засад відносно охорони раритетних фітоценозів, у Закон України «Про рослинний світ» (2000) потрібно внести доповнення щодо збереження не лише біологічної, а й фітоценотичної різноманітності.

Важливим організаційним заходом є екологічно обґрунтоване територіальне планування ландшафтів, на яких збереглися РФ. Тому при лісо- та землевпорядкуванні необхідно їх виділити і забезпечити охорону, а також розробити прогнози антропогенної трансформації і обґрунтувати шляхи використання їх природних ресурсів без негативних змін охоронного режиму. У локалітетах розташування РФ потрібно організувати моніторинг за їх екологічним станом. Необхідно приділити належну увагу поінформованості населення відносно значення раритетного фітоценофонду.

Принципово важливим питанням збереження природного стану функціонування РФ є визначення їх оптимальної площі. На жаль, в цьому напрямі ще недостатньо спеціальних фітоценологічних досліджень, тому сьогодні можна лише виходити з такої залежності: чим складніші вікова і ценотична структури фітоценозів, тим більшою є площа, необхідна для забезпечення розвитку їх стадій. Дослідження реліктових та ендемічних РФ Карпат (*Pinus cembra* L., *Larix polonica* Racib., *Quercus petraea* Liebl., *Tilia platyphyllos* Scop.) показали, що вони зберігаються серед зонально пошире-

них типів рослинності навіть на площі 1—2 га, зокрема локалітети з наявністю ендеміка *Syringa josikaea* Jacq. на площі 0,3—0,5 га зберігаються вже кілька століть. Виходячи з цього, можна припускати, що для збереження раритетних лісових фітоценозів, едифікаторами яких є деревні породи, які підлягають охороні, мінімальною площею є 1—2 га, відповідно, для чагарників — 0,5 га, а для чагарничків і трав РФ — 0,2—0,5 га.

Для охорони раритетних видів рослин, які трапляються поодинокі, потрібно забезпечити площу біотопів, що відповідає б їх біологічній та екологічній природі. Зрозуміло, що це стосується і водних РФ. Загалом в Україні налічується 101 вид рослин, які потребують розрахунку площі біотопу для їх збереження, включаючи мохоподібні, водорості, лишайники та гриби.

Останнім часом вийшло друком кілька праць, присвячених проблемам поліпшення охорони раритетного фітоценофонду. Це, зокрема, Каталог раритетного біорізноманіття заповідників і національних природних парків України [7], в якому зафіксовано 500 видів рослин та 456 асоціацій. У монографії «Зелена книга України. Ліси» [5] розглядається низка теоретичних і методичних питань збереження раритетного фонду лісів України, зокрема таке принципово важливе, як показники, за якими він виділяється. Їх вісім, а саме: фітоценотична значущість; фітосозологічна значущість; ботаніко-географічна значущість; регіональна репрезентативність; амплітуда та щільність поширення; характер зміни ареалу; положення в сукцесійному ряді; потенціал відновлюваності. На підставі цих ознак за інтегральним синфітосозологічним індексом здійснюється оцінка раритетності рослинності України. Ці ж показники наведені і в праці «Зелена книга України: якою їй бути?» [6]. Важливими розділами в ній також є: обґрунтування її модельної структури, принципів та положення ведення, законодавчої основи. Зрозуміло, що всі вони потребують подальшого доопрацювання.

Для збереження лісових екосистем були розроблені вимоги до природоохоронних та лісгосподарських заходів, які можуть у них здійснюватися, режими збереження і відновлення цінних природних лісових комплексів та класифікація лісових екосистем відповідно до режимів абсолютної заповідності, регульованої заповідності і традиційного режиму, що не погіршує їх стану [10].

Найкращі умови для збереження РФ існують у системі природно-заповідного фонду. Гіршими є справи відносно РФ лісових, лучних та водно-болотних угідь господарського призначення, які практично не охороняються. Охорону РФ можна забезпечити лише на відповідній території, тому виникає необхідність у доповненні існуючої системи заповідних об'єктів новою категорією — «резерват раритетного фітоценозу». Його цільове призначення полягає у збереженні цінних у науково-природничому та практичному плані РФ та підтриманні фітоценотичної різноманітності на певній території. Для збереження різноманітності фітоценофонду в кожному геоботанічному районі потрібно створити один або кілька резерватів раритетних фітоценозів. Зрозуміло, що запропонованій категорії слід надати правовий статус.

Для забезпечення диференційованих заходів охорони РФ важливо встановити відповідний ступінь загрози їх стану. Критеріями для такого визначення є кількість локалітетів РФ, їх площа, потенційна небезпека антропогенного впливу. Пропонується п'ять ступенів такої загрози. До I ступеня відносять фітоценози, які збереглися в дуже обмеженій кількості локалітетів (1—4), займають незначну площу (умовно 1—2 га) і можуть бути знищені протягом найближчих років. До II ступеня загрози належать фітоценози, що збереглися в дуже обмеженій кількості локалітетів (5—8) і займають дещо більшу, але все ж незначну площу (3—5 га). До III ступеня слід віднести РФ, розташовані в місцях можливого антропогенного впливу (ліси господарського та рекреаційного призначення, зелені приміські зони тощо). IV ступінь загрози надається РФ, розташованим у зонах ґрунто- та водозахисних, а також приполонинних лісів, які охороняються. Фітоценози V ступеня загрози знаходяться на території природно-заповідного фонду. Залежно від ступеня загрози доцільно застосовувати диференційовані заходи превентивної та безпосередньої охорони фітоценозів.

Созологічний зміст Зеленої книги, її науково-природничче та прикладне значення

Збереження раритетного фітоценофонду — необхідна передумова збереження біологічної і фітоценотичної різноманітності та забезпечення філоценогенезу рослинного покриву в різних природно-географічних зонах і регіонах України. Оpubліковані Зелені книги [4, 5, 12] є науковими монографіями, в яких міститься інформація про поширення, екологічні умови та стан РФ, але вони не є правовою основою їх збереження. Тому назріла потреба, подібно до національних Червоних книг, які забезпечують правову основу охорони зникаючих видів флори і фауни, підготувати та видати Зеленої книгу як державний нормативно-правовий документ, який міститиме відомості про сучасний стан РФ, що перебувають під загрозою знищення, заходи, спрямовані на їх збереження та наукове відтворення. Ця пропозиція неодноразово обговорювалася на природоохоронних конференціях і отримала схвалення як науковців, так і працівників природоохоронних адміністративних установ. Накопичена на сьогодні созологічна інформація про фітоценотичну різноманітність України є достатньою для підготовки національної Зеленої книги як нормативно-правового документа для забезпечення охорони РФ. Вона має містити найновішу та найповнішу інформацію про поширення та стан РФ і включати такі созологічні показники: назву основного синтаксона (асоціації); місцезнаходження (геоботанічний район, лісництво, інші землекористувачі); карту його географічного поширення; стислу характеристику екологічних умов, ценотичної структури та флористичного ядра; оцінку ценотичної стабільності; чинники, які обмежують поширення та скорочення площі; фактори загроз та їх ступінь; наукове і практичне значення; заходи охорони; літературні джерела тощо.

Зелена книга як нормативно-правовий документ забезпечуватиме: збереження РФ, підтримання фітоценотичної різноманітності, еволюційного процесу фітостроми та матиме важливе екологічне, науково-природниче і практичне значення.

Природні фітоценози, які охороняються, зберігають багату інформацію щодо розвитку рослинного покриву, його географічного поширення, ценотичної структури, здатності до саморегуляції тощо. Тому вони є цінними об'єктами для фітоценології, біогеографії, педології, екології, лісівництва та інших наук, які вивчають складні взаємозв'язки рослинного покриву з природним середовищем. Для історії і географії рослинності особливу цінність мають реліктові та ендемічні РФ, аналіз яких дозволяє відтворити картину еволюції і поширення рослинності України з кінця третинного періоду до теперішнього часу.

У гірських регіонах раритетний фітоценофонд часто представлений пралісовими фітоценозами. На верхній межі лісу вони можуть бути цінними природними моделями для вивчення динаміки рослинного покриву під впливом глобального потепління клімату. Протягом філоценогенезу в популяціях пралісів виробилися унікальні гено- і фенотипи, адаптовані до відповідних екологічних умов, а також стійкість до інвазій і впливу інших негативних факторів. Тому вони є важливими об'єктами для заповідання, зокрема, організації генетичних резерватів, моделями для ведення лісового господарства на природних засадах та формування лісів з подібними властивостями. Це дозволить підвищити екологічну стабільність трансформованих лісів України, які займають понад половину покритої лісом площі. Сьогодні в усіх її фізико-географічних регіонах існують реальні можливості для розширення мережі ботанічних резерватів за рахунок РФ. Це сприятиме поліпшенню біогенетичної репрезентативності природно-заповідного фонду, збільшенню його повноти, представленості та цілісності.

Висновки

Сутністю сучасного етапу цивілізації є глобалізація усіх головних сфер буття людини: виробництва, економіки, ринку, культури і, що особливо важливо, денатуралізації довкілля, насамперед функціональної основи біосфери, її енергетичного блоку — біорізноманітності. Тому її збереження і стабілізація функціонування набувають визначального змісту у виборі подальших шляхів розвитку світової спільноти загалом. Оскільки серед структурних одиниць біорізноманітності ключові позиції у підтримці енергетичного балансу біосфери — її динамічної стабільності — належать рослинності, стає зрозумілою надзвичайна важливість створення в кожній державі національної Зеленої книги. Ідею її створення було започатковано в Україні, що є досягненням українських ботаніків світового рівня в галузі збереження біорізноманітності. Для України Зелена книга актуальна ще й тому, що, по-перше, за більшістю основних показників екологічного стану вона займає серед держав Європи

одне з останніх місць, а, по-друге, завдяки своєму географічному положенню в Центральній, Східній та Присередземноморській Європі, наявності двох гірських систем, відзначається гетерогенністю походження та великою різноманітністю біоти, насамперед рослинності, не тільки національного, а й загальноєвропейського значення. Тому необхідно якнайшвидше створити Зелену книгу України, що набуде державного статусу і міститиме основні відомості про раритетний ценофонд, який має національне та загальноєвропейське значення і якому загрожують зміни або повне знищення. Необхідно також розробити заходи щодо його збереження і науково обґрунтованого відновлення.

Зелену книгу України слід видати значним накладом — як офіційний нормативно-правовий документ, яким керуватимуться працівники державних структур та наукові співробітники біологічного й екологічного профілів.

Раритетні фітоценози мають охоронятися на територіях певної площі, яка б забезпечувала нормальний цикл їх розвитку. Тому пропонується включити до мережі природно-заповідного фонду нову категорію — «резерват раритетного фітоценозу» — охорони РФ поза межами заповідних територій.

Збереження раритетного фітоценофонду сприятиме підтриманню філоценогенетичного процесу в рослинних формаціях різних природно-географічних зон України.

Автори усвідомлюють, що стаття містить і ряд дискусійних питань, які необхідно обговорити за участю науковців, представників Міністерства охорони навколишнього середовища і природних ресурсів та Комітету лісового господарства України. Ми будемо вдячні за критичні зауваження, висловлені щодо цієї проблеми.

1. Вернадский В.И. Биосфера. — М.: Мысль, 1967. — 376 с.
2. Гейны С. Макрофиты — индикаторы изменений водной среды // Охрана водных макрофитов и их сообществ. — Киев: Наук. думка, 1993. — С. 57—72.
3. Збереження і невиснажливе використання біорізноманіття України: стан та перспективи / Під заг. ред. Ю.Р. Шеляга-Сосонка. — К.: Хімджест, 2003. — 246 с.
4. Зелена книга Украинской ССР / Под общ. ред. Ю.Р. Шеляга-Сосонко. — Киев: Наук. думка, 1987. — 212 с.
5. Зелена книга України. Ліси. — К.: Наук. думка, 2002. — 255 с.
6. Зелена книга України: якою їй бути? / Під заг. ред. Ю.Р. Шеляга-Сосонка. — К.: Академперіодика НАН України, 2003. — 33 с.
7. Каталог раритетного біорізноманіття заповідників і національних природних парків України. — К.: Укрфітосоціоцентр, 2002. — 275 с.
8. Колесников Б.П., Тянь-Шанская А.М., Стойко С.М., Тихомиров В.Н. Актуальные вопросы растительного мира // Ботан. журн. — 1974. — 59, № 10. — С. 1536—1546.
9. Лавренко Е.М. Об охране ботанических объектов // Вопр. охр. ботан. объектов. — Л.: Наука, 1971. — С. 6—13.
10. Менеджмент охоронних лісів. — К.: Укрфітосоціоцентр, 2003. — 298 с.
11. Попович С.Ю., Устименко П.М. Ценотична організація Стужицького масиву Карпатського біосферного заповідника // Укр. ботан. журн. — 1997. — 54, № 4. — С. 384—387.

12. *Раритетні фітоценози західних областей України (регіональна Зелена книга) / За ред. С.М. Стойка. — Львів: Поллі, 1998. — 186 с.*
13. *Стеценко М.П., Яременко Л.П., Парфенюк В.А. та ін. Методичні рекомендації щодо режиму збереження лісових екосистем на територіях природно-заповідного фонду України різних категорій. — К.: Укрфітосоціоцентр, 2003. — 56 с.*
14. *Стойко С.М. Класифікація лісів Українських Карпат (з рідкісними фітоценозами, що підлягають охороні) // Карпатам зеленіти вічно. — Ужгород: Карпати, 1977. — С. 142—153.*
15. *Стойко С.М. Категоризация редких, уникальных и типичных фитоценозов и их интегральная созологическая оценка // Охр. растит. сообществ редких и находящихся под угрозой экосистем: Мат-лы I Всесоюз. конф. по охр. редких растит. сооб. — М., 1982. — С. 5—7.*
16. *Стойко С.М. Экологические принципы охраны фитоценофона Карпат и категоризация раритетных фитоценозов // Экол. кооп. Инф. бюл. по пробл. «Охрана экосистем (биогеоценозов) и ландшафты». — Братислава, 1986. — С. 59—64.*
17. *Стойко С.М. Интегральная созологическая оценка подлежащих охране раритетных биогеоценозов и их экологических условий // Тез докл. Всесоюз. совещ. «Общие проблемы биогеоценологии». — М., 1986. — С. 60—66.*
18. *Стойко С.М. Основные аспекты и теоретические основы охраны природной среды и фитоценофона // Зеленая книга Украинской ССР / Под общ. ред. Ю.Р. Шеляга-Сосонко. — Киев: Наук. думка, 1987. — С. 9—22.*
19. *Стойко С.М. Наукові основи охорони раритетних фітоценозів // Раритетні фітоценози західних областей України (регіональна Зелена книга) / За ред. С.М. Стойка. — Львів: Поллі, 1998. — С. 7—15.*
20. *Шеляг-Сосонко Ю.Р. Интегральна созологічна оцінка лісоценофонду. Синфітосозологічна класифікація та режими охорони фітоценозів // Зелена книга України. Ліси. — К.: Наук. думка, 2002. — С. 9—16.*
21. *Шеляг-Сосонко Ю.Р., Стойко С.М. Принципы выделения и оценка редких исчезающих растительных сообществ // Зеленая книга Украинской ССР / Под общ. ред. Ю.Р. Шеляга-Сосонко. — Киев: Наук. думка, 1987. — С. 25—34.*
22. *Шеляг-Сосонко Ю.Р., Попович С.Ю., Устименко П.М. Ценотична різноманітність // Біорізноманіття Карпатського біосферного заповідника. — К.: Інтерекоцентр, 1997. — С. 114—162.*
23. *Шеляг-Сосонко Ю.Р., Устименко П.М., Попович С.Ю., Вакаренко Л.П. Рідкісні лісові асоціації найвищого національного созологічного рівня // Зелена книга України. Ліси. — К.: Наук. думка, 2002. — С. 17—244.*
24. *Шеляг-Сосонко Ю.Р., Гродзинский Д.М., Романенко В.Д. Концепция, методы и критерии создания экосети Украины. — Киев: Укрфітосоціоцентр, 2004. — 143 с.*
25. *Global Biodiversity Assessment. — Cambridge: Univer. Press, 1995. — 1140 p.*
26. *Global Environment Outlook 2000 / UNEP; EARTHSCAN. — London: Earthscan Publications Ltd. 1999. — 398 p.*
27. *Kovács M., Prizster Sz. Vedelmet kivano Noveny fajaink es Noveny tarsulasaink. MTA biologiai osztaly kozlemenyei. — Budapest, 1977. — N 20. — P. 162—194.*
28. *Medwiecka-Kornas. Ochrona ekosystemow ladowych i wodnych. Ochrona przyrodniczego srodowiska czlowieka. — Warszawa: PAN, 1973. — P. 153—177.*
29. *Moravec J. Rostlinna spolecenstva Ceske Socialisticke Republiky a jejich ohrozeni. Severoceskou prirodou. — Litomezice, 1983. — P. 1—111.*

Надійшла 26.07.2005

С.М. Стойко¹, Ю.Р. Шеляг-Сосонко²

¹ Институт экологии Карпат НАН Украины, г. Львов

² Институт ботаники им. Н.Г. Холодного НАН Украины, г. Киев

РАРИТЕТНЫЙ ФИТОЦЕНОФОНД УКРАИНЫ И КОНЦЕПЦИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ ЗЕЛеноЙ КНИГИ

В качестве фитоисторического, фитогеографического, экологического и ценотического феномена рассматривается раритетный фитоценофонд, связанный с процессом филогенеза, что обусловлено природным и антропогенным влиянием. Сохранение раритетных фитоценозов (РФ) поможет сберечь раритетный фитоценофонд и поддержит филогенез в фитостроме. Устанавливается приоритетный критерий определения РФ в природных ландшафтах. Предлагается опубликовать Зеленую книгу Украины как законодательный документ с целью обеспечения охраны РФ. Для этого рекомендуется создать новую категорию охраняемых объектов «резерват редких фитоценозов». Идею необходимости создания Зеленой книги Украины впервые предложили, теоретически обосновали и осуществили украинские геоботаники, что является их мировым приоритетом в вопросе сохранения биоразнообразия. Впервые «Зеленая книга Украинской ССР» была опубликована в 1987 году.

S.M. Stoyko¹, Yu.R. Shelyag-Sosonko²

¹ Institute of Ecology of the Carpathians, National Academy of Sciences of Ukraine, Lviv

² M.G. Kholodny Institute of Botany, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

RARE PHYTOCOENOTIC POOL OF UKRAINE AND CONCEPTION OF THE NATIONAL GREEN DATA BOOK

The rare phytocoenotic pool is considered as a phytohistorical, phytogeographical, ecological and coenotic phenomenon, which is connected with phylogenesis process caused by natural and anthropogenous influence. The preserving of rare phytocoenoses (RPh) will assist to conserve the rare phytocoenotic pool and support the phylogenesis in the phytostrome. The priority criterion of RPh determination in natural landscapes are identified. It is proposed to publish the Green Data Book of Ukraine as the legislative document for securing of RPh protection. For this goal it is recommended to create the new category of protected objects «Reserve of rare phytocoenoses».

For the first time an idea of need to create the «Green Data Book of Ukraine» was proposed, theoretically substantiated and realized by Ukrainian geobotanists, that is their world's priority in the field of biodiversity conservation. First the «Green Data Book of Ukrainian RSR» was published in 1987.